Istraživački rad
UDK 616.89-008.441:159.9.072

UPITNIK ZA PROCENU RATNIH STRESORA - PSIHOMETRIJSKA EVALUACIJA

Vladimir Jović[1], Goran Opačić[1,3], Goran Knežević[1,3], Lazar Tenjović[3], Dušica Lečić-Toševski[1,2]

[1]Trauma centar i Centar za rehabilitaciju žrtava torture IAN
[2]Institut za mentalno zdravlje i Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu
[3]Odsek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu

Apstrakt: Veliki broj istraživanja govori u prilog postojanju veze između izloženosti stresorima, tj. potencijalno stresnim događajima i psihofizioloških simptoma stresa, kao i kasnije psihopatologije. Međutim, iako se posttraumatski stresni poremećaj definiše i izloženošću traumatskom događaju kao jednom od kriterijuma, u nizu ponovljenih istraživanja korelacije između merene izloženosti stresorima i kliničke slike ostaju relativno male, a relativno je niska i stopa razvoja poremećaja nakon trauma. ***Cilj:*** Cilj rada je da prikaže postupak konstrukcije upitnika za procenu ratnih stresora i njegove osnovne metrijske karakteristike. Upitnik specifičnim pitanjima pokriva širok spektar stresora karakterističnih za ratni sukob na području bivše Jugoslavije kojima su bili izloženi i civili. ***Metod:*** Ispitivanje je obavljeno na 238 osoba koje su izložene ratnim dejstvima. Uz konstruisani upitnik primenjeni su Skala uticaja događaja (Impact of Event Scale - IES), i Lista simptoma-90-Revidirana verzija (Symptom Checklist-90-R-SCL-90-R). ***Rezultati:*** Vordovom metodom klaster analize dobijeno je osam kategorija traumatskog iskustva (aktivna borba, prisustvovanje pogibiji ili ranjavanju, gubitak organizacione/vojne strukture, ratom uzrokovana deprivacija,povređivanje, život u neprijateljskom okruženju, zarobljavanje/tortura, izloženost borbenim dejstvima), koji su naknadno potvrđeni i faktorskom analizom. Ovako formirane subskale upitnika imaju dobre metrijske karakteristike. Dobijene subskale su

različito korelirale sa rezultatima dobijenim na IES i SCL-90-R, koji su uzeti kao mera psihopatologije. ***Zaključak:*** Konstruisani upitnik pokriva različite aspekte traumatskog iskustva i poseduje dovoljno dobre metrijske karakteristike. Njegova upotrebljivost ogleda se u mogućnosti analize različitih aspekata kompleknih ratnih iskustava.

Ključne reči: *Stresori, posttraumatski stresni poremećaj, merenje, upitnik*

Uvod

Posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) je nozološki entitet koji je definisan na osnovu nekoliko kriterijuma, pri čemu je jedan od ključnih izloženost događaju "koji uključuje stvarnu ili preteću smrt ili ozbiljnu povredu ili pretnju vlastitom fizičkom integritetu ili integritetu drugih"[1], ili "stresnom događaju ili situaciji (bilo kratkotrajnoj ili dugotrajnoj) izuzetno ugrožavajuće ili katastrofične prirode, koja može izazvati sveobuhvatnu patnju skoro kod svake osobe"[2]. Ovi događaji mogu nastati kao posledica rata, prirodnih i čovekom izazvanih katastrofa, fizičkog i seksualnog nasilja, saobraćajnih i industrijskih nesreća, itd. Različiti aspekti poremećaja ispitivani su na različitim grupama, ali su karakteristike traumatskih događaja (stresora) ređe ispitivane [3,4].

Veliki broj istraživanja govori u prilog postojanju veze između izloženosti stresorima, tj. potencijalno stresnim događajima i psihofizioloških simptoma stresa, kao i kasnije psihopatologije. Međutim, iako je PTSP definisan i izloženošću traumatskom događaju kao jednom od kriterijuma, u nizu ponovljenih istraživanja korelacije između merene izloženosti stresorima i kliničke slike ostaju relativno male, a relativno je niska i stopa razvoja poremećaja nakon traume[5]. Drugim rečima, nije pokazana esencijalna korelacija između izloženosti stresorima i simptoma PTSP-a, verovatno zato što u razvoju poremećaja učestvuju mnogi drugi faktori[6,7,8,9]. I dalje se vode rasprave između onih koji smatraju da je PTSP normativni odgovor ("normalna reakcija na nenormalne događaje") i onih koji tvrde da je PTSP psihijatrijski poremećaj, što može imati i političke implikacije[5]. Smatramo da je neophodno dalje ispitivanje uloge traumatskih događaja u pojavi simptoma PTSP-a i drugih poremećaja koji se razvijaju kao posledica traumatskih iskustava. Jedan od neophodnih pre-

duslova za takva istraživanja je postojanje valjanih instrumenata za ispitivanje stepena izloženosti potencijalno traumatskim događajima.

Instrumenti za ispitivanje izloženosti različitim kategorijama stresora koji ne spadaju u ratne stresore opisani su u više radova[10,11,12,13]. Kada su u pitanju ispitivanja ratnih stresora, dostupni instrumenti su najčešće konstruisani za rad sa veteranima iz Vijetnama ili Izraela[14,15]. Poslednjih godina upitnici za ispitivanje izloženosti ratnim stresorima primenjivani su i na osobama koje su preživele iskustva Zalivskog rata[16,17,18]. Ti upitnici uključuju uobičajena borbena iskustva (biti "pod neprijateljskom vatrom", "opkoljen od strane neprijatelja", posmatranje pogibije drugih, i slično), kao što je Skala izloženosti borbi (*Combat Exposure Scale*) sa 7 pitanja[19]; posmatranje bizarne smrti ili kasapljenja (Skala vojnog stresa – *Military Stress Scale* sa 6 pitanja[20]; Indeks izloženosti borbi – *Combat Exposure Index* sa 7 pitanja[21]); ubistvo civila (drugi instrument sa istim nazivom – Skala izloženosti borbi - *Combat Exposure Scale,* sa 7 pitanja[22]). Pojedini upitnici (Upitnik za stres vijetnamske ere – *Vietnam Era Stress Inventory*[23], Skala ratnih stresora žena (*Women's Wartime Stressor Scale*[24]) uključuju pitanja koja se odnose na neprijatna iskustva u vojnom okruženju (deprivacija spavanja i/ili ishrane, nedostatak podrške, osude i napadi po povratku kući). Većina navedenih upitnika predstavljaju kratke skale koje ispituju stresore specifične za ratnu zonu i neki od njih imaju dobre mere pouzdanosti (merenih Kronbahovom alfom)[14]. Prema našem mišljenju ovo je očekivano za skale koje mere različite traumatske događaje u istoj traumatskoj situaciji, t.j. imaju visoku internu konzistenciju, jer se odnose na homogene situacije u kojima je velika verovatnoća da, ako je osoba doživela jedan stresor, doživela je i ostale. Nadalje, neki upitnici koriste se kao liste događaja a njihove metrijske karakteristike nisu proveravane[16,25]. Mali broj upitnika ispituje subjektivni doživljaj, t.j. emocionalnu procenu traumatskog doživljaja[14,26,27]. Izuzetak u tom pogledu su detaljni strukturisani upitnici[28].

Poseban problem u ispitivanju izloženosti stresorima predstavlja tačnost i istinitost retrospektivnih izveštaja koje daje ispitanik. Cilj ispitivača je da "minimizuje verovatnoću da klijentovi izveštaji budu netačni i maksimizuje verovatnoću da klijentovi izveštaji budu kompletni"[12]. S druge strane, sama priroda sećanja na traumatsko iskustvo verovatno utiče na pouzdanost podataka. Sećanje na traumatske događaje nije nepromenjivo ili stabilno tokom vremena[16], a objektivni

podaci (kao što bi bila nezavisna potvrda događaja od strane treće osobe) veoma retko se koriste u literaturi[29]. Pored toga, mali broj upitnika je sastavljen od pitanja koja su bihejvioralno specifična. Izbegavanje formulisanja pitanja u širokim kategorijama (npr. borba, seksualno zlostavljanje, itd.), i uvođenje pitanja koja detaljnije opisuju ponašanje, posebno kod interpersonalnog nasilja, verovatno povećava stepen tačnosti[11].

Upitnik koji se najčešće koristio za procenu stresora na ispitanicima koji su bili izloženi ratnim stresorima tokom rata u bivšoj Jugoslaviji i koji samo delimično pokriva raznolikost stresora je Harvardski upitnik o traumi (*Harvard Trauma Questionnaire)*, originalno dizajniran za rad sa izbeglicama iz Kambodže[30,31,32]. Prvi deo ovog upitnika, koji se sastoji od 17 pitanja, pokriva većinu ratnih traumatskih događaja ali ne na bihejvioralno specifičan način (ispitanik se pita da li je "doživeo", "prisustvovao", ili "čuo priče" za npr. sledeće događaje: "borbena situacija", "bliska smrt", "ispiranje mozga"). Harvardski upitnik o traumi ne meri ni subjektivnu procenu događaja, a za uslove kakvi su bili tokom rata u bivšoj Jugoslaviji potpuno su neinformativna pitanja o tome da li je neko "čuo priče" ("*heard stories"*) o događaju. Weine i saradnici su, radeći sa izbeglicama iz Bosne, konstruisali Upitnik traumatskih iskustava u zajednici (*Communal Traumatic Experiences Inventory*) [33], koji po pretpostavci njegovih konstruktora, meri "profil traumatskih događaja doživljenih od osobe koja je preživela traumu u zajednici". Upitnik se sastoji od 36 pitanja koja obuhvataju 30 potencijalno traumatskih ratnih događaja. Pokazatelj stepena izloženosti stresorima dobija se prostim sabiranjem potvrdnih odgovora na stavke, a psihometrijske osobine upitnika nam nisu dostupne. Rezultat na ovom upitniku nije bio u vezi ni sa dijagnozom PTSP-a, niti sa vrednostima PSDI (Indeks patnje pozitivnih simptoma - *Positive Symptom Distress Index*) na upitniku Lista simptoma 90–R (*Symptom Checklist 90–R*) [34].

Ratna traumatska iskustva naših pacijenata koji su se obraćali za pomoć Odseku za stres Instituta za mentalno zdravlje u Beogradu i Trauma centru IAN-a (*International Aid Network* - Međunarodna mreža pomoći), uveliko prevazilaze iskustva borbe. Uzrok tome može se naći kako u osobinama samog rata (kombinacija frontovske borbe i civilnog konflikta, veliki broj neprofesionalnih vojnika koji ratuju u svom okruženju), tako i u činjenici da je veliki broj civila bio izložen ratnim stresorima (ubijanje i zlostavljanje civila druge nacionalnosti

na teritorijama van linija borbe, u gradovima i naseljima; etnička čišćenja i masovna raseljavanja stanovništva; veliki broj logora i zatvora u kojima je ubijanje i mučenje bilo često). Jedna ista osoba mogla je biti izložena stradanjima van linije fronta – u gradskoj ili seoskoj sredini, zatvoru i logoru, direktnom učešću u borbama ili pasivnom izloženošću borbi, a u sve ove događaje mogli su biti uključeni članovi porodice i prijatelji. Stoga je pri ispitivanjima traumatizovanosti veoma teško svrstavati osobe u grube kategorije prema doživljenom ratnom iskustvu (izbeglica, vojnik, civil, logoraš), pošto su se uloge preplitale i često bile višestruke. Izbeglica je mogao da ima iskustva borbe, logora, posmatranja pogibije ili mučenja članova porodice ili prijatelja, ili ništa od toga, pored već dovoljno teških izbegličkih iskustava.

Ciljevi našeg istraživanja bili su: 1) konstrukcija novog instrumenta za procenu stepena izloženosti različitim kategorijama ratnih stresora; 2) provera metrijskih karakteristika upitnika, odnosno pouzdanosti, reprezentativnosti, homogenosti i valjanosti. Uslovi koje smo postavili u toku konstrukcije upitnika bili su da: 1) instrument pokrije širok spektar stresora koji karakterišu oružani sukob a ne samo pojedinačne odvojene domene iskustva (konkretna borbena dejstva, tipovi mučenja u logoru i sl.); 2) da stavke upitnika poseduju određeni nivo bihejvioralne specifičnosti radi povećanja tačnosti odgovora (t.j. sa uvođenjem stavki koje opisuju konkretno ponašanje ili događaj, a ne kategorije događaja); 3) da se uvaže individualne razlike u reakcijama na stresore, kroz uključivanje procene subjektivne reakcije na stresore i 4) da se izbegne pozicija arbitra pri utvrđivanju realnosti događaja.

Konstrukcija i empirijska provera psihometrijskih karakteristika *Upitnika za procenu ratnih stresora*

Postupak generisanja stavki i odabir stavki za upitnik

Originalna verzija upitnika konstruisana je u toku 1995. godine. Pri generisanju stavki za upitnik pošli smo od pretpostavke da je stresogena situacija hijerarhijski strukturisana. Na najnižem nivou hijerarhije nalaze se bihejvioralno specifični događaji kojih ima vir-

tuelno beskonačno mnogo. Uzorci ovih indikatora imaju nisku unutrašnju konzistenciju i malu ili gotovo nikakvu diskriminativnost. Koeficijenti unutrašnje kongruencije su niski tako da neki autori uopšte ne preporučuju njihovo računanje[10].

Drugi nivo je situacija koja određuje skup događaja (prva linija fronta, boravak na neprijateljskoj teritoriji, zarobljeništvo, itd.). Na ovom nivou važi pretpostavka da ako se desio jedan događaj iz date situacije verovatnoća da se desio i drugi je veća od nule. Ovo dalje implikuje postojanje unutrašnje kongruencije među indikatorima. Tek na trećem nivou su uloge koje neka osoba može imati (aktivno borbeno iskustvo – ratnik, pasivno borbeno iskustvo – civil, zatvaranje ili iskustvo logora – zatvorenik i sl.).

Upitnik za procenu ratnih stresora (UPRS) konstruisan je tako da zahvata drugi nivo strukturacije traumatskih događaja vezanih za učešće u građanskom ratu. Pri konstrukciji indikatora vođeno je računa o sledećem:

1. indikatori bi trebalo da budu formulisani rečima koje najčešće koriste sami ispitanici;
2. događaji bi trebalo da budu mogući za većinu ljudi koji su se našli u određenoj situaciji ili ulozi;
3. potrebno je održati dovoljan nivo bihejvioralne specifičnosti stavki kako bi se minimizovala subjektivnost u davanju odgovora.

Instrument je dizajniran tako da meri izloženost stresorima u ratnoj zoni. Stoga upitnikom nisu obuhvaćeni stresori koji deluju tokom faze izbeglištva ili pre rata, niti stresori koje je osoba doživela posredno (čula o događaju od druge osobe ili preko medija). Stavke upitnika predstavljaju izabrane iskaze koje su nam u dosadašnjem kliničkom radu saopštavali pacijenti koji su imali različita stresogena iskustva u ratu. Pri tome su izabrani iskazi koji predstavljaju "bazične kategorije" stresora, tj. opis stresora je dovoljno bihejvioralno specifičan tako da može adekvatno da determiniše traumatsko iskustvo, ali i da uključuje varijetete tog iskustva. Tako, na primer, stavka "ranjen sam u toku borbi" definiše informaciju o fizičkoj povredi nanesenoj u borbi ali ne specifikuje vrstu povrede, okolnosti ranjavanja i sl. Zato su pitanja u upitniku formulisana tako da budu reprezentanti klasa događaja na koja bi, zbog njihove veće specifičnosti, tačnost odgovora morala biti veća. Odgovori na takve stavke ne ukazuju samo na po-

jedinačne događaje, jer oni nisu toliko relevantni, već pre svega na stepen izloženosti *klasama* ratnih stresogenih iskustava.

Početna kategorizacija stavki zasnivala se na našoj modifikaciji modela "generičkih dimenzija stresora" koju je predložila Bonnie Green, kao mogućnost da se i kod heterogenih događaja prepoznaju i mere zajedničke dimenzije[3]. Prema ovoj kategorizaciji stresori su razvrstani po sledećim dimenzijama: 1. povreda; 2. opasnost po život; 3. zarobljavanje; 4. svedočenje povredi ili ubistvu drugih; 5. kontakt sa ranjenima i leševima; 6. povređivanje ili ubistvo drugih u borbi; 7. ratom uzrokovana deprivacija; 8. gubitak socijalne/organizacione strukture. Poslednje dve kategorije uvedene su na osnovu iskaza pacijenata o značaju uloge ovakve vrste stresora u njihovom subjektivnom doživljaju događaja. Upitnik nije etnički specifičan, t.j. sva pitanja su formulisana tako da na njega mogu odgovarati svi preživeli, bez obzira na nacionalnu pripadnost, ili na stranu u sukobu.

Prva verzija upitnika sadržala je 79 stavki sa ponuđenim odgovorima i dva pitanja sa otvorenim odgovorom. Na svaku od stavki ispitanik odgovara biranjem jednog od ponuđenih odgovora na dvema skalama: na četvorostepenoj ***skali izloženosti stresorima*** (0 - nisam doživeo, 1 - doživeo sam jednom, 2 - doživeo sam nekoliko puta i 3 - doživeo sam često) i na sedmostepenoj ***skali potresenosti*** doživljenim stresorom (od 0 – nije me potreslo uopšte do 6 – potreslo me je toliko da je izmenilo moj život). Dva dodatna pitanja sa otvorenim odgovorima pozivala su ispitanika da opiše neprijatne ratne događaje koje je doživeo a koji nisu navedeni u upitniku, kao i da naznači najteži (najstrašniji) događaj.

Ispitanici

Uzorak su činile osobe koje su bile izložene ratnim stresorima u toku rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u periodu od 1991. do 1995. godine. Istraživanjem je obuhvaćeno 400 ispitanika, od kojih je u konačnu analizu uključeno 238, nakon što su isključeni oni sa nepotpunim podacima. Ispitanici su bili podeljeni u tri grupe: 1. pacijenti na ambulantnom tretmanu u Odseku za stres Instituta za mentalno zdravlje; 2. pacijenti na hospitalnom tretmanu na Odseku za neuroze i granična stanja Instituta za mentalno zdravlje; 3. izbeglice

smeštene u kolektivnim centrima, koje se nisu javile radi psihijatrijskog lečenja. Kriterijumi za uključivanje ispitanika u istraživanje bili su izloženost ratnim stresorima i starost iznad 18 godina u vreme izloženosti stresorima. Kriterijumi za isključivanje ispitanika iz istraživanja bili su dijagnoza psihotičnog, bipolarnog ili organskog mentalnog poremećaja.

Ispitanici su bili starosti od 18 do 75 godina, prosečne starosti 39.69 godina (SD=11.88), sa prosečno 12.36 (SD=2.49) godina školovanja. Veći deo uzorka činili su muškarci (N=147; 61.8%). Veći broj ispitanika bio je u braku (N=133; 55.9%). Mesto rođenja ispitanika bila je Hrvatska (N=113; 47.5%), BiH (N=87; 36.6%), SR Jugoslavija (N=34; 14.3%), ili drugo (N=4; 1.6%). Prema tipu ispitanika, podeljeni su na izbeglice (N=122; 51.3%), izbeglice/ratnike (N=84; 35.3%) i ratnike (N=32; 13.4%). Na ambulantnom lečenju bilo je 116 (48.7%) osoba, 13 (5.5%) je lečeno hospitalno, a 109 (45.8%) nije psihijatrijski lečeno.

Procedura ispitivanja i instrumenti

Istraživanje je obavljeno od 1997. do 1999. godine. Svi ispitanici su prošli jedinstvenu proceduru, koja je obuhvatala klinički intervju i popunjavanje upitnika za samoprocenu. Ispitivanje se obavljalo u dve faze. Prva faza se sastojala od psihijatrijskog kliničkog intervjua. Psihijatrijskim pregledom trebalo je da se utvrdi: a) da li ispitanik ispunjava kriterijume za uključivanje u istraživanje; b) postojanje specifičnih simptoma, dovoljnih da se postavi klinička dijagnoza psihijatrijskog poremećaja. Dijagnoza je postavljana prema DSM-IV kriterijumima[1]. Svi ispitanici su potpisali formular informisanog pristanka.

Pored ***Upitnika za procenu ratnih stresora*** **(UPRS),** korišćeni sledeći instrumenti:

Socio-demografska anketa, koja je dizajnirana kao strukturisani intervju koji popunjava ispitivač i uključuje osnovne socio-demografske karakteristike, kao i podatke vezane za vojni angažman, povređivanje ili ranjavanje, izbeglištvo i ličnu i porodičnu anamnezu. Primenjena je i Skala uticaja događaja (Impact of Event Scale – IES)[35], kao i Lista simptoma-90-revidirana verzija (Symptom Checklist-90-R – SCL-90-R)[36].

Tehnike obrade rezultata

U obradi rezultata korišćen je statistički paket SPSS ("*Statistical Package for Social Sciences*"), verzija 8, i makro program RTT10G autora G. Kneževića i K. Momirovića[37]. Korišteni su standardni postupci za deskripciju uzorka (proseci, standardne devijacije i frekvencije), klaster analiza i faktorska analiza, kao i standardne metode za utvrđivanje metrijskih karakteristika upitnika (Kronbahova alfa, Kajzer-Mejer-Olkinova mera reprezentativnosti uzorka stavki, Momirovićeva mera homogenosti).

Rezultati

Konstrukcija skala izloženosti pojedinim kategorijama ratnih stresora na osnovu grupisanja odgovora ispitanika

Kako bi slika o vrstama ratnih stresora kojima je osoba bila izložena, koja se dobija primenom *Upitnika za procenu ratnih stresora*, bila što potpunija i klinički upotrebljiva, odlučili smo da pokušamo da definišemo pokazatelje izloženosti pojedinim kategorijama ratnih stresora. Umesto apriornih, teorijskih kategorija ratnih stresora modalitete ratnih traumatskih događaja, tj. kategorije ratnih stresora odredili smo empirijski grupišući primenom klaster analize u istu kategoriju događaja koji se najčešće pojavljuju zajedno u ratnim iskustvima naših ispitanika. Stoga su odgovori 238 ispitanika na 79 stavki upitnika standardizovani i normalizovani, a potom je na tako transformisanim rezultatima primenjena Vordova metoda hijerarhijske klaster analize sa stavkama kao varijablama. Rešenje koje je dobijeno ovim postupkom bilo je empirijski i teorijski prihvatljivo.

Na osnovu doslednosti grupisanja stavki u klastere u klasifikacijama sa različitim brojem klastera i na osnovu sadržaja stavki koje su činile klastere, definisali smo osam kategorija ratnog traumatskog iskustva (šest klastera bilo je izrazito homogeno dok su poslednja dva sačinjena od nešto heterogenijih stavki). Iz skupa stavki koje su pripadale istom klasteru, tj. istoj kategoriji iskustva, eliminisali smo stavke koje su po svojoj sadržini bile veoma slične, tj. redundantne, kao i stavke koje su suviše uopšteno formulisane. Od 79 stavki koje su

ušle u analizu za konstrukciju skala izloženosti pojedinim kategorijama ratnih stresora zadržana je 61 stavka. Raspored ovih stavki po pojedinim klasterima prikazan je u Tabeli 1.

Tabela 1. Podskale *Upitnika za procenu ratnih stresora* konstruisane na osnovu grupisanja stavki u klastere (N=238)

Klaster	Stavke koje čine skalu
Klaster 1 Aktivna borba	**58*. Video sam da sam pogodio neprijateljskog vojnika.****
	24. Ubio sam neprijateljskog vojnika u borbi "prsa u prsa".
	19. Učestvovao sam u "čišćenju terena".
	31. Učestvovao sam u uličnim borbama.
	2. Zarobio sam neprijateljskog vojnika.
	30. Borio sam se "prsa u prsa".
	61. Učestvovao sam u sprovođenju ili čuvanju neprijateljskih zarobljenika.
Klaster 2 Prisustvovanje pogibiji ili ranjavanju	64. Video sam masakrirane (unakažene) leševe.
	71. Pred mojim očima je poginuo čovek.
	39. Video sam kada je granata/mina teško povredila čoveka.
	12. U toku borbi je teško povređen čovek pored mene.
	76. Video sam leševe neprijateljskih vojnika nakon borbe u kojoj sam i ja učestvovao.
	62. Izvlačio sam ranjenika iz borbe.**
	6. Izvlačio sam ili prenosio leševe vojnika.
	34. Video sam leševe civila nakon borbe u kojoj sam i ja učestvovao.
Klaster 3 Gubitak organizacione/ vojne strukture	**56. Zbog greške u komandovanju su povređeni ili poginuli ljudi iz moje okoline.****
	78. Zbog izdaje su povređeni ili poginuli ljudi iz moje okoline.
	52. Morali smo da se povučemo sa položaja kada to nije bilo opravdano.
	26. Deo moje jedinice je pobegao sa položaja.
	27. Ostao sam bez municije u toku borbe.
	18. Desilo se da sam u toku borbe ostao usamljen.
	23. Upao sam u neprijateljsku zasedu.
	57. Odbio sam nerazumno naređenje.

* redni brojevi ispred stavki odgovaraju onima u Upitniku ratnih stresora
** najreprezentativnija stavka za subskalu

Tabela 1 (nastavak). Podskale *Upitnika za procenu ratnih stresora* konstruisane na osnovu grupisanja stavki u klastere (N=238)

Klaster	Stavke koje čine skalu
Klaster 4 Ratom uzrokovana deprivacija	53. Proveo sam noć napolju, na kiši ili u vodi.
	77. Spavao sam napolju, na temperaturi ispod nule.**
	67. Izgubili smo vezu sa komandom.
	9. Nisam mogao da napustim položaj duže od mesec dana.
	11. Pred mojim očima je teško povređen ili poginuo moj prijatelj.
	69. Učestvovao sam u forsiranim marševima ili teškom fizičkom radu.
	8. Dešavalo se da ne jedem ništa 48 sati.
	54. Dešavalo se da ne spavam po 24 sata.
Klaster 5 Povređivanje	3. Ranjen sam u toku borbi.
	47. Ležao sam u bolnici zbog ratne povrede.**
	44. Povređen sam u toku bombardovanja.
	48. Izgubio sam deo tela u ratu.
Klaster 6 Život u nerpijatel-jskom okruženju	25. Korišten sam kao "živi štit".
	36. Bio sam prisiljen na rad na prvoj liniji fronta.
	79. Doživeo sam da me maltretiraju i ponižavaju naši ljudi.
	5. Dugo nisam ništa znao o sudbini članova moje uže porodice
	42. Nisam mogao da vidim porodicu duže od mesec dana.
	38. Doživeo sam da prve komšije pokažu otvoreno neprijateljstvo prema meni.
	29. Kada sam bio u nevolji nisu mi pomogli čak ni oni od kojih sam očekivao da će mi priteći u pomoć.**
	59. Neprijateljska vojska mi je upadala u stan ili kontrolisala u raciji.
Klaster 7 Zarobljeništvo/ tortura	60. U zarobljeništvu sam gledao kako muče i maltretiraju druge ljude.
	66. U toku rata sam doživeo mučenje i telesno maltretiranje.**
	75. Bio sam zatvoren u logoru ili "privatnom zatvoru".
	50. U zarobljeništvu sam bio zatvoren u samici.
	73. Bio sam na prisilnom radu u zarobljeništvu.
	68. U toku rata sam doživeo seksualno zlostavljanje.
	74. Saznao sam da je član moje uže porodice fizički ili seksualno zlostavljan.
	35. U zarobljeništvu sam gledao kako seksualno zlostavljaju druge ljude.
	43. U zarobljeništvu sam gledao kako muče i maltretiraju članove moje uže porodice.
	51. U zarobljeništvu sam video ubijanje drugih ljudi.
Klaster 8 Izloženost borbenim dejstvima	1. Bili smo opkoljeni neprijateljskom vojskom.
	7. Video sam unakažen leš deteta.**
	14. Iznenadio nas je neprijateljski napad.
	15. Zalutao sam u minsko polje.
	16. Granata je eksplodirala u mojoj blizini.
	17. Metak je prošao neposredno pored mene.
	46. Video sam kada je dete teško povređeno ili poginulo.
	63. Prenosio sam teško povređenu ženu ili dete.

* redni brojevi ispred stavki odgovaraju onima u Upitniku ratnih stresora
** najreprezentativnija stavka za subskalu

Na osnovu rezultata klaster analize napravljeno je osam subskala izloženosti različitim kategorijama stresora. Pritom su odgovori ispitanika o učestalosti izloženosti pojedinim ratnim traumatskim događajima, koji su izvorno bili na trostepenoj skali (0-nisam doživeo, 1-doživeo sam jednom, 2- doživeo sam nekoliko puta i 3- doživeo sam često), binarizovani (1-doživeo, 0-nije doživeo). Ova transformacija je urađena jer se pokazalo da ona ne menja relativni položaj ispitanika u pogledu stepena izloženosti stresorima a u budućim primenama upitnika olakšaće ispitanicima odgovaranje. Ukupni rezultati koji govore o stepenu izloženosti pojednim kategorijama stresora, kao i o ukupnoj izloženosti ratnim stresorima dobijeni su sumacijom odgovora na ovako transformisanim skalama.

Kako bi određenje pojedinih kategorija ratnih stresora na osnovu grupisanja stavki klaster analizom i definisanje skala izloženosti za te kategorije stresora dobilo dodatno opravdanje na stavkama Upitnika kao varijablama primenjena je i faktorska analiza. Faktori su ekstrahovani metodom analize glavnih komponenti. Zadržano je osam faktora po apriornom kriterijumu baziranom na rezultatima klaster analize. Ovi faktori su rotirani primenom Kajzerovog promax kriterijuma, a skorovi na tako dobijenim faktorima izračunati su primenom regresionog postupka.

Tabela 2. Matrica sklopa prvih osam ekstrahovanih faktora na stavkama *Upitnika za procenu ratnih stresora* dobijenih metodom glavnih komponenti sa Promaks rotacijom * (N=238)

Stavka	Faktor							
	1	2	3	4	5	6	7	8
58. Video sam da sam pogodio neprijateljskog vojnika.	.99							
24. Ubio sam neprijateljskog vojnika u borbi "prsa u prsa".	.95							
30. Borio sam se "prsa u prsa".	.89							
2. Zarobio sam neprijateljskog vojnika.	.87							
76. Video sam leševe neprijateljskih vojnika nakon borbe u kojoj sam i ja učestvovao.	.86							
31. Učestvovao sam u uličnim borbama.	.84							
61. Učestvovao sam u sprovođenju ili čuvanju neprijateljskih zarobljenika.	.79							
6. Izvlačio sam ili prenosio leševe vojnika.	.73							
19. Učestvovao sam u "čišćenju terena".	.67							
62. Izvlačio sam ranjenika iz borbe.	.60							
12. U toku borbi je teško povređen čovek pored mene.	.52		.32					
34. Video sam leševe civila nakon borbe u kojoj sam i ja učestvovao.	.52							
64. Video sam masakrirane (unakažene) leševe.	.46					.39		
67. Izgubili smo vezu sa komandom.	.43		.35					
71. Pred mojim očima je poginuo čovek.	.43					.31		
*Napomena: U tabeli su dati samo koeficijenti veći po apsolutnoj vrednosti od 0.30								

Tabela 2 (nastavak). Matrica sklopa prvih osam ekstrahovanih faktora na stavkama *Upitnika za procenu ratnih stresora* dobijenih metodom glavnih komponenti sa Promaks rotacijom * (N=238)

Stavka	Faktor							
	1	2	3	4	5	6	7	8
59. Neprijateljska vojska mi je upadala u stan ili kontrolisala u raciji.	-.33						.31	
11. Pred mojim očima je teško povređen ili poginuo moj prijatelj.								
75. Bio sam zatvoren u logoru ili "privatnom zatvoru".		.87						
66. U toku rata sam doživeo mučenje i telesno maltretiranje.		.86						
60. U zarobljeništvu sam gledao kako muče i maltretiraju druge ljude.		.85						
51. U zarobljeništvu sam video ubijanje drugih ljudi.		.84			-.30			
73. Bio sam na prisilnom radu u zarobljeništvu.		.80						
35. U zarobljeništvu sam gledao kako seksualno zlostavljaju druge ljude.		.80						
50. U zarobljeništvu sam bio zatvoren u samici.		.75						
43. U zarobljeništvu sam gledao kako muče i maltretiraju članove moje uže porodice.		.73						
68. U toku rata sam doživeo seksualno zlostavljanje.		.52		-.34				
56. Zbog greške u komandovanju su povređeni ili poginuli ljudi iz moje okoline.			.94					
57. Odbio sam nerazumno naređenje.	.38		.53					
27. Ostao sam bez municije u toku borbe.	.32		.38					
77. Spavao sam napolju, na temperaturi ispod nule.								
77. Spavao sam napolju, na temperaturi ispod nule.								
23. Upao sam u neprijateljsku zasedu.								
69. Učestvovao sam u forsiranim marševima ili teškom fizičkom radu.								
16. Granata je eksplodirala u mojoj blizini.				.86				
54. Dešavalo se da ne spavam po 24 sata.				.67				
1. Bili smo opkoljeni neprijateljskom vojskom.				.66				
14. Iznenadio nas je neprijateljski napad.			.37	.65				
8. Dešavalo se da ne jedem ništa 48 sati.				.57				
17. Metak je prošao neposredno pored mene.				.55				
9. Nisam mogao da napustim položaj duže od mesec dana.			.33	.40				
53. Proveo sam noć napolju, na kiši ili u vodi.	.34			.36				
15. Zalutao sam u minsko polje.								
47. Ležao sam u bolnici zbog ratne povrede.					.82			
3. Ranjen sam u toku borbi.					.82			
48. Izgubio sam deo tela u ratu.					.73			
44. Povređen sam u toku bombardovanja.					.61			
46. Video sam kada je dete teško povređeno ili poginulo.						.78		
7. Video sam unakažen leš deteta.						.69		
63. Prenosio sam teško povređenu ženu ili dete.	.32					.63		
*Napomena: U tabeli su dati samo koeficijenti veći po apsolutnoj vrednosti od 0.30								

Tabela 2 (nastavak). Matrica sklopa prvih osam ekstrahovanih faktora na stavkama *Upitnika za procenu ratnih stresora* dobijenih metodom glavnih komponenti sa Promaks rotacijom * (N=238)

Stavka	Faktor							
	1	2	3	4	5	6	7	8
39. Video sam kada je granata/mina teško povredila čoveka.						.39		
79. Doživeo sam da me maltretiraju i ponižavaju naši ljudi.			.30				.60	
29. Kada sam bio u nevolji nisu mi pomogli čak ni oni od kojih sam očekivao da će mi priteći u pomoć.							.60	
5. Dugo nisam ništa znao o sudbini članova moje uže porodice							.55	
38. Doživeo sam da prve komšije pokažu otvoreno neprijateljstvo prema meni.							.53	
42. Nisam mogao da vidim porodicu duže od mesec dana.	.39			.34			.43	
25. Korišten sam kao "živi štit".							.40	.40
74. Saznao sam da je član moje uže porodice fizički ili seksualno zlostavljan.			.35				.37	
36. Bio sam prisiljen na rad na prvoj liniji fronta.	-.30							.67
*Napomena: U tabeli su dati samo koeficijenti veći po apsolutnoj vrednosti od 0.30								

Kao što se vidi iz matrice sklopa prikazanoj u tabeli 2, rezultati faktorske analize dali su veoma slične rezultate onima dobijenim klaster analizom. Dodatna potvrda ovog zaključka je postojanje visokih koeficijenata linearne korelacije između pojedinih faktorskih skorova dobijenih na osnovu faktorske analize i ukupnih rezultata na odgovarajućim skalama koji su dobijene na osnovu grupisanja stavki klaster analizom (tabela 3).

Tabela 3. Matrica korelacija između ukupnih rezultata na skalama izloženosti stresorima (E1 do E8) i prvih osam faktora dobijenih faktorskom analizom stavki *Upitnika za procenu ratnih stresora* (N=238)

	E1 Aktivna borba	E2 Prisustvo pogibiji ili ranjavanju	E3 Gubitak organizacione/ vojne strukture	E4 Ratom uzrokovana deprivacija	E5 Povređivanje	E6 Život u neprijateljskom okruženju	E7 Zarobljeništvo/tortura	E8 Izloženost borbenim dejstvima
Faktor 1	.95	.86	.70	.72	.41	.23	.26	.63
Faktor 8	.11	.41	.19	.33	.01	.31	.13	.20
Faktor 3	.60	.73	.94	.73	.42	.34	.36	.60
Faktor 4	.56	.66	.60	.83	.34	.40	.36	.81
Faktor 5	.40	.32	.41	.40	.94	.26	.24	.35
Faktor 7	-.01	-.12	.03	.01	.05	.77	.36	.07
Faktor 2	.31	.43	.38	.51	.28	.57	.97	.39
Faktor 6	.36	.43	.29	.28	.21	.24	.27	.59

Iz tabele 3 vidi se da kod prvog, drugog, trećeg, četvrtog, šestog i sedmog faktora postoji vrlo visoko slaganje između faktorskih skorova i skorova dobijenih sabiranjem odgovora na grupama stavki dobijenih klaster analizom. Niže korelacije dobijene su za one klastere kod kojih je distanca među indikatorima bila veća.

Rezultati pokazuju da je većina definisanih modaliteta invarijantna na tehniku pomoću koje je grupisanje indikatora izvršeno kao i na različite transformacije sirovih rezultata. Na taj način, na osnovu binarizovanih odgovora o izloženosti pojedinim traumatskim ratnim događajima definisane su skale izloženosti za sledeće kategorije ratnih stresora: aktivna borba, prisustvovanje pogibiji ili ranjavanju, gubitak organizacione/vojne strukture, ratom uzrokovana deprivacija, povređivanje, život u neprijateljskom okruženju, zarobljeništvo/tortura, izloženost borbenim dejstvima.

Za svaku od ovih kategorija ratnih stresora definisane su, pored skala izloženosti i odgovarajuće skale potresenosti događajima koji spadaju u datu kategoriju stresora. Rezultati na skalama potresenosti dobijaju se prostim sabiranjem odgovora koje ispitanici daju na sedmostepenoj skali potresenosti, a koji govore o tome koliko je dati događaj bio potresan za ispitanika. U nastavku rada biće prikazane samo psihometrijske karakteristike skala izloženosti, dok će prikaz psihometrijskih odlika pratećih skala potresenosti, kao i njihovi odnosi sa skalama izloženosti biti predmet posebnog rada.

Psihometrijske karakteristike skala izloženosti ratnim stresorima

Pokazatelji koji govore o internim metrijskim karakteristikama skala izloženosti ratnim stresorima (pouzdanost – Kronbahov alfa-koeficijent, reprezentativnost – Kajzer-Mejer-Olkinova mera, učešće prve glavne komponente u ukupnoj varijansi, homogenost – Momirovićeva mera homogenosti H2) date su u Tabeli 4.

Tabela 4. Pokazatelji pouzdanosti, reprezentativnosti i homogenosti subskala izloženosti ratnim stresorima formiranih na osnovu klaster analize stavki *Upitnika za procenu ratnih stresora* (N=238)

Subskala (Broj stavki u skali)	Pouzdanost (Kronbahov Alfa-koeficijent)		Reprezentativ-nost (Kajzer-Mejer-Olkin)		Procenat vari-janse objašnjen prvom glavnom komponentom		Mera ho-mogenosti H2***	
	SNIS*	BI4S**	SNIS	BIS	SNIS	BIS	SNIS	BIS
Aktivna borba (7)	0.92	0.90	0.89	0.88	68.0	62.6	0.92	0.91
Prisustvovanje pogibiji ili ran-javanju (8)	0.93	0.92	0.92	0.92	68.0	63.1	0.94	0.94
Gubitak organi-zacione/vojne struk-ture (8)	0.87	0.85	0.88	0.86	52.6	49.3	0.89	0.88
Ratom uzrokovana deprivacija (8)	0.89	0.87	0.89	0.89	56.9	52.6	0.91	0.91
Povređivanje (4)	0.80	0.78	0.74	0.73	63.1	60.8	0.92	0.90
Život u neprijatel-jskom okruženju (8)	0.72	0.68	0.75	0.71	34.0	31.1	0.76	0.71
Zarobljavanje/ tortura (10)	0.89	0.88	0.89	0.88	52.1	50.3	0.86	0.85
Izloženost borbenim dejstvima (8)	0.83	0.78	0.80	0.76	45.2	39.4	0.77	0.69

*SNIS - ukupni rezultat na skalama je zbir standardizovanih i normalizovanih odgovora na stavkama skale.
** BIS - ukupni rezultat na skalama je zbir binarizovanih odgovora na stavkama skale.
*** Momirovićeva test homogenosti koji predstavlja udeo prve glavne komponente varijabli projektovanih u imaž prostor u zajedničkoj varijansi.

Sve subskale imaju zadovoljavajuće metrijske karakteristike za ovaj tip skala. Visoka konvergencija indikatora koja je u osnovi svih pokazatelja pishometrijskih odlika skala potvrđuje hipotezu o generičkim svojstvima stresora: za razliku od civilnih stresora koji su po svojoj prirodi stohastični (slučajni) i samim tim nekongruentni, ratni stresori se grupišu u složaje koji proističu iz uloge i situacije u kojoj se akteri nalaze. Isto tako, koeficijenti pouzdanosti prikazani u tabeli 4 ukazuju na to da binarizovanje odgovora na stavkama, tj. prevođenje odgovora u kategorije “nije dožive-o/la” i “dožive-o/la” ne dovodi do bitnog narušavanja metrijskih svojstava subskala.

Sledeća, možda najvažnija među psihometrijskim odlikama, je konstruktna valjanost subskala. Kao pokazatelji konstruktne valjanosti subskala korišćene su korelacije skorova dobijenih na binarizovanim

stavkama sa varijablama dobijenim na instrumentima koji mere post-traumatske simptome (IES) ili psihijatrijsku simptomatologiju uopšte (SCL-90-R). Vrednosti dobijene na ovim instrumentima na opisanom uzorku prikazane su u tabeli 5.

Tabela 5. Vrednosti osnovnih indikatora na SCL-90-R i IES kao mera postraumatske psihopatologije (N=238)

	srednja vrednost	standardna devijacija
GSI [1]	1.55	0.87
PSDI[2]	2.21	0.69
IES_nam[3]	19.57	11.36
IES_izb[4]	21.24	11.08
IES[5]	40.81	21.09

[1]GSI - Indeks globalne težine (Global Severity Index) na upitniku SCL-90-R.
[2]PSDI - Indeks patnje pozitivnih simptoma (Positive Symptom Distress Index) na upitniku SCL-90-R..
[3]IES_nam - ukupni rezultat na podskali nametanja na Skali uticaja događaja (IES).
[4]IES_izb - ukupni rezultat na podskali izbegavanja na Skali uticaja događaja (IES).
[5]IES - ukupni rezultat na Skali uticaja događaja (IES).

Korelacije skorova subskala *Upitnika za procenu ratnih stresora* sa klinički relevantnim varijablama na IES i SCL-90-R prikazane su u tabeli 6.

Tabela 6. Korelacije rezultata na skalama izloženosti ratnim stresorima (E1 do E8) i mera postraumatske psihopatologije (N=238)

	PTSP[1]	GSI [2]	PSDI[3]	IES_nam[4]	IES_izb[5]
E1 Aktivna borba	.36***	.16*	.17**	.17**	.21**
E2 Prisustvovanje pogibiji ili ranjavanju	.41***	.17**	.19**	.21**	.24***
E3 Gubitak organizacione/vojne strukture	.39***	.24***	.27***	.25***	.20**
E4 Ratom uzrokovana deprivacija	.48***	.22***	.22***	.25***	.28***
E5 Povređivanje	.25***	.14*	.19**	.10	.11
E6 Život u neprijateljskom okruženju	.34***	.27***	.27***	.26***	.25***
E7 Zarobljeništvo/tortura	.50***	.35***	.31***	.26***	.22***
E8 Izloženost borbenim dejstvima	.39***	.24***	.24***	.26***	.28***

*p<0.05; **p<0.01; ***p<0.001
[1] PTSP- kliničkim intervjuom postavljena dijagnoza PTSP-a;
[2]GSI - Indeks globalne težine (Global Severity Index) na upitniku SCL-90-R;
[3]PSDI - Indeks patnje pozitivnih simptoma (Positive Symptom Distress Index) na upitniku SCL- 90-R;
[4]IES_nam - ukupni rezultat na podskali nametanja na Skali uticaja događaja (IES);
[5]IES_izb - ukupni rezultat na podskali izbegavanja na Skali uticaja događaja (IES).

Većina subskala ima statistički značajne korelacije sa pojedinim indikatorima psihopatologije koji se, inače, smatraju psihološkim posledicama izlaganja stresorima. Osim toga, koeficijenti korelacije pojedinih skala izloženosti i mera postraumatskih simptoma nešto su viši od onih koji se uobičajeno sreću u literaturi kada se ispituje povezanost izlaganja stresorima i nepovoljnih postraumatskih psiholoških posledica.

Diskusija

Psihometrijske karakteristike skala izloženosti različitim kategorijama ratnih stresora koje čine sastavni deo našeg *Upitnika za procenu ratnih stresora* mogu se porediti sa skalama navedenim u uvodu. Formiranje skala na osnovu klaster analize pokazalo se psihometrijski opravdanim, ali po našem mišljenju i klinički korisnim, jer na ovaj način odvojene skale mogu da govore o različitim kategorijama ratnih iskustava.

Heterogenost, kao i preklapanje različitih traumatskih iskustava, vodi ka mnogo kompleksnijoj slici doživljaja u ratu. Tako se dve bliske kategorije stresora - E1-aktivna borba i E8 - izloženost borbenim dejstvima, razlikuju ne po traumatskoj situaciji, nego po ulozi subjekta. U prvoj podskali podrazumeva se da je subjekt učestvovao u borbi, tj. pucao, dolazio u direktan borbeni kontakt sa neprijateljem i verovatno ga ranjavao ili ubijao. Iz tabele 3 se može uočiti da je faktor 1 (kojeg sačinjava najveći broj stavki vezanih za ovakva aktivna borbena iskustva), korelira sa svim subskalama izloženosti ratnim stresorima, što govori o tome da su većina ovih iskustava vezana za rat u užem smislu t.j. za borbu. Ipak, skale 5, 6, 7 i 8 (E5 - povređivanje, E6 - život u neprijateljskom okruženju, E7 - zarobljeništvo/tortura, E8 - izloženost borbenim dejstvima), koreliraju manje sa faktorom 1, što ukazuje na to da su se ovakva iskustva mogla javiti i nezavisno od učešća u borbi, odnosno civilima (npr. u opkoljenom gradu). Iako je većinu iskustava bilo moguće uprostiti, smatramo da je za dobijanje adekvatne slike o traumatizaciji neophodno znati širi kontekst iskustava. Na primer, da li je prisustvovanje pogibiji ili ranjavanju bilo vezano samo za liniju fronta kod ratnika, za život u neprijateljskom okruženju ili, eventualno, za logorsko iskustvo.

Rezultati prikazani u tabeli 4 pokazuju da su korelacije između subskala i dijagnoze PTSP-a postavljene na osnovu kliničkog intervjua znatno izraženije od korelacija rezultata na skalama izloženosti i drugih mera postraumatske psihopatologije. Objašnjenje za ovu pojavu mogla bi biti sklonost ispitivača da postavi dijagnozu PTSP-a u prisustvu kriterijuma A DSM-IV (izloženost događaju "koji uključuje stvarnu ili preteću smrt ili ozbiljnu povredu ili pretnju vlastitom fizičkom integritetu ili integritetu drugih"), bez obzira na stepen izraženosti psihopatologije ili na broj simptoma PTSP-a. To svakako navodi na razmišljanje o karakteru psihopatologije koja se pojavi nakon traumatskog iskustva koje ispunjava kriterijum A, a kada sama klinička slika nije dovoljna da se postavi dijagnoza PTSP-a[25].

Najveće korelacije sa merama psihopatologije pokazuje subskala koja meri stepen izloženosti iskustvima logora i torture što je očekivano i slaže se sa nalazima da je iskustvo torture jedan od najvažnijih prediktivnih faktora za razvoj PTSP-a[38,39]. Najmanje korelacije dobijene su sa povređivanjem, što je u skladu sa našim ranijim nalazima[40]. To ukazuje na dve mogućnosti: a) lična telesna povreda ne učestvuje značajno u dinamici razvoja poremećaja, ili b) lična telesna povreda dovodi do povlačenja iz borbi i posledičnog smanjenja izloženosti stresorima. Ipak, dobijen je i rezultat koji iznenađuje a koji ukazuje na to da izloženost aktivnoj borbi ne korelira sa većinom mera psihopatologije osim sa izbegavanjem, merenim IES skalom. Ovakav rezultat navodi na zaključak da aktivna uloga u toku traumatskog događaja može da ima negativnu korelaciju sa psihopatologijom.

Visoke korelacije dobijene su sa subskalama koje, po pretpostavci, mere ratom uzrokovanu deprivaciju i gubitak organizacione ili vojne strukture. Ako posmatramo subskale rangirane po visini korelacije sa psihopatologijom, uočićemo da je korelacija visoka za subskale u kojima je uloga subjekta izrazito pasivna, kao što su zarobljeništvo/tortura, život u neprijateljskom okruženju, gubitak strukture, deprivacija i izloženost ratnim dejstvima (što opravdava odvajanje ove subskale od subskale aktivne borbe). Moguće ovaj nalaz ima i univerzalni značaj, jer je u njemu lako moguće prepoznati nagoveštaje razornog delovanja onog istog mehanizma gubitka kontrole nad kontingencijama potkrepljenja kao kod naučene bespomoćnosti. Međutim, kada se promišljaju navedene povezanosti tipova stresa i psihopatologije, valja imati na umu i heterogenost uzorka na kojem su analize ra|ene. Tako, npr., moguće je da se ispitanici značajno razlikuju po

nekoj od varijabli vezanih za dimenzije ličnosti, koja bi mogla da bude odgovorna za razlikujuće povezanosti tipova stresogenih događaja[41]. S obzirom na to da ovakav zaklju:ak može imati značajne implikacije, on zahteva dodatne empirijske potvrde.

Analize koje se odnose na skale potresenosti iz *Upitnika za procenu ratnih stresora* i odnos skala potresenosti (subjektivnih reakcija na doživljene stresore), izloženosti i psihopatologije biće, zbog svoje obimnosti i složenosti, predmet posebnog rada.

Zaključak

Merenje ratnih stresora zahteva instrumente osetljivije za specifičnosti konteksta pojedinih traumatskih događaja. Naš *Upitnik za procenu ratnih stresora* obuhvata širok spektar kompleksnih traumatskih iskustava koja se odvajaju po nekim od karakteristika, a koja se ponekada dešavaju zajedno. Dobijeni rezultati govore u prilog pretpostavci o izraženijoj strukturisanosti ratnih u odnosu na civilne traumatske događaje.

Statistička analiza je pokazala da subskale izloženosti pojedinim kategorijama ratnih stresora koje čine sastavni deo *Upitnika za procenu ratnih stresora* imaju dobre metrijske karakteristike i pokazuju kliničku upotrebljivost. Razlike u korelacijama subskala stresora sa merama psihopatologije ukazuju na kompleksnost interakcije između originalne traume i posledičnog psihijatrijskog poremećaja.

Dr Vladimir JOVIĆ, mr sc med, psihijatar, Trauma centar i Centar za rehabilitaciju žrtava torture, IAN, Beograd.

Literatura

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, Fouth Edition (DSM-IV). Washington, D.C.: American Psychiatric Press; 1994.
2. World Health Organization. The ICD-10 Classification of Mental and Behavioural Disorders: Diagnostic Criteria for Research. Geneva: World Health Organization; 1993.
3. Green BL. Identifying survivors at risk: Trauma and stressors across events. In: Wilson JP, Raphael B (eds): International Handbook of Traumatic Stress Syndromes. New York: Plenum Press; 1993. p. 135-44.
4. Krinsley KE, Weathers FW. The assessment of tauma in adults. PTSD Research Quarterly 1995; 6(3):1-6.
5. Yehuda R, McFarlane A. Conflict between current knowledge about posttraumatic stress disorder and its original conceptual basis. Am J Psychiatry 1995; 152(12):1705-13.
6. Bremner J, Southwick S, Johnson D, Yehuda R, Charney D. Childhood physical abuse and combat-related posttraumatic stress disorder in Vietnam veterans. Am J Psychiatry 1993; 150(2):235-9.
7. Macklin ML, Metzger LJ, Litz BT, McNally RJ, Lasko NB, Orr SP, Pitman RK. Lower precombat intelligence is a risk factor for posttraumatic stress disorder. J Consult Clin Psychol 1998; 66(2):323-6.
8. Brewin CR, Andrews B, Valentine JD. Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. J Consult Clin Psychol 2000; 68(5):748-66.
9. King DW, King LA, Foy DW, Gudanowski DM. Prewar factors in combat-related posttraumatic stress disorder: Structural equation modeling with a national sample of female and male Vietnam veterans. J Consult Clin Psychol 1996; 64(3):520-31.
10. Norris FH, Riad JK. Standardised self-report measures of civilian trauma and posttraumatic stress disorder. In: Wilson JP, Keane TM (eds): Assessing Psychological Trauma and PTSD. New York London: The Guilford Press; 1997. p. 7-42.
11. Briere J. Psychological Assessment of Adult Posttraumatic States. Washington, DC: American Psychological Association; 1997.
12. Carlson EB. Trauma assessments: A clinician's guide. New York: The Guilford Press; 1997.

13. Turner RJ, Wheaton B. Checklist measurement of stressful life events. In: Cohen S, Kessler RC, Gordon LU (eds): Measuring Stress - A Guide for Health and Social Scientists. New York: Oxford University Press; 1997. p. 29-58.
14. Keane TM, Newman E, Orsillo SM. Assessment of military-related posttraumatic stress disorder. In: Wilson JP, Keane TM: (eds): Assessing Psychological Trauma and PTSD. New York London: The Guilford Press; 1997.p. 267-90.
15. Solomon Z, Mikulincer M, Hobfoll SE. Objective versus subjective measurement of stress and social support: combat-related reactions. J Consult Clin Psychol 1987; 55(4):577-83.
16. Southwick S, Morgan C3, Nicolaou A, Charney D. Consistency of memory for combat-related traumatic events in veterans of Operation Desert Storm. Am J Psychiatry 1997; 154(2):173-7.
17. Sharkansky EJ, King DW, King LA, Wolfe J, Erickson DJ, Stokes LR. Coping with Gulf War combat stress: mediating and moderating effects. J Abnorm Psychol 2000; 109(2):188-97.
18. Benotsch EG, Brailey K, Vasterling JJ, Uddo M, Constans JI, Sutker PB. War zone stress, personal and environmental resources, and PTSD symptoms in Gulf War veterans: a longitudinal perspective. J Abnorm Psychol 2000; 109(2):205-13.
19. Keane TM, Fairbank JA, Caddell JM, Zimering RT, Taylor KL, Mora CA. Clinical evaluation of a measure to assess combat exposure - Psychological assessment. J Consult and Clin Psychology 1989; 1(1):53-5.
20. Watson CG, Kucala T, Manifold V, Vassar P, Juba MP. Differences between post-traumatic stress disorder patients with delayed and undelayed onsets. J Nerv and Ment Dis 1988; 176:568-72.
21. Janes GR, Goldberg J, Eisen SA, True WR. Reliability and validity of a combat exposure index for Vietnam era veterans. J Clin Psychol 1991; 47(1):80-86.
22. Lund M, Foy D, Sipprelle C, Strachan A. The Combat Exposure Scale: a systematic assessment of trauma in the Vietnam War. J Clin Psychol 1984; 40(6):1323-8.
23. Wilson JP. Trauma transformation and healing. New York: Brunner/Mazel; 1989.

24. Wolfe J, Brown PJ, Furey JA, Levin KB. Development of a war-time stressor scale for women. Psychological Assessment 1993; 5(3):330-5.
25. Stein M, Walker J, Hazen A, Forde D. Full and partial posttraumatic stress disorder: findings from a community survey. Am J Psychiatry 1997; 154(8):1114-9.
26. Classen C, Koopman C, Hales R, Spiegel D. Acute stress disorder as a predictor of posttraumatic stress symptoms. Am J Psychiatry 1998; 155(5):620–24.
27. Basoglu M, Paker M. Severity of trauma as predictor of long-term psychological status in survivors of torture. Journal of Anxiety Disorders 1995; 9(4):339-50.
28. Kulka RA, Schlenger WE, Fairbank JA, Hough RL, Jordan BK, Marmar CR, Weiss DS. Trauma and the Vietnam War generation: report of findings from the National Vietnam Veterans Readustment Study. New York: Brunner/Mazel; 1990.
29. Lewis DO, Yeager CA, Swica Y, Pincus JH, Lewis M. Objective documentation of child abuse and dissociation in 12 murderers with dissociative identity disorder. Am J Psychiatry 1997; 154(12):1703–10.
30. Mollica RF, Caspi-Yavin Y, Bollini P, Truong T, Tor S, Lavelle J. The Harvard Trauma Questionnaire. Validating a cross-cultural instrument for measuring torture, trauma, and posttraumatic stress disorder in Indochinese refugees. J Nerv Ment Dis 1992; 180(2):111-6.
31. Mollica RF, McInnes K, Sarajlic N, Lavelle J, Sarajlic I, Massagli MP. Disability associated with psychiatric comorbidity and health status in Bosnian refugees living in Croatia. JAMA 1999; 282(5):433-9.
32. Van den Heuevel WJ. Health status of refugees from former Yugoslavia: descriptive study of the refugees in the Netherlands. Croat Med J 1998; 39(3):356-60.
33. Weine S, Becker D, McGlashan T, Laub D, Lazrove S, Vojvoda D, Hyman L. Psychiatric consequences of "ethnic cleansing": clinical assessments and trauma testimonies of newly resettled Bosnian refugees. Am J Psychiatry 1995; 152(4):536-42.

34. Weine SM, Vojvoda D, Becker DF, McGlashan TH, Hodzic E, Laub D, Hyman L, Sawyer M, Lazrove S. PTSD symptoms in Bosnian refugees 1 year after resettlement in the United States. Am J Psychiatry 1998; 155(4):562-4.
35. Horowitz MJ, Wilner N, Alvarez W. Impact of event scale: A measure of subjective stress. Psychosomatic Medicine 1979; 41(3):209-18.
36. Derogatis LR. SCL-90-R. Administration, Scoring and Procedures Manual. Baltimore: Clinical Psychometrics Research; 1977.
37. Knežević G, Momirović K. RTT9G - program za analizu metrijskih karakteristika kompozitnih mernih instrumenata. U: Kostić P (urednik): Merenje u psihologiji - primena računara. Vol. II. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; 1996. p. 37-57.
38. Piwowarczyk L, Moreno A, Grodin M. Health care of torture survivors. JAMA 2000; 284(5):539-41.
39. Ilic Z, Jovic V, Lecic-Tosevski D. Posttraumatic stress in war prisoners. Psihijatrija Danas 1998; 30(1):73-97.
40. Jovic V. Klinička slika posttraumatskog stresnog poremećaja kod ratnika, magistarska teza [Clinical picture of posttraumatic stress disorders on combat veterans, master thesis]. Beograd, Medicinski fakultet Univerziteta u Beogradu; 1996.
41. Lecic-Tosevski D, Draganic S, Jovic V, Ilic Z, Drakulic B, Bokonjic S. Posttraumatic stress disorder and its relationship with personality dimensions. In: Christodoulou G, Lecic-Tosevski D, Kontaxakis V (eds): Issues in Psychiatric Prevention. Bazel: Karger: Bibliotheca Psychiatrica; 1999. p. 95-102..